

ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ У РОЗМАЇТТІ СУСПІЛЬНИХ ФОРМ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ НАРОДІВ

Феномен ментальності в сучасній вітчизняній й зарубіжній соціально-філософській думці посідає особливе місце. Він постає “тлом” багатьох процесів та явищ в життєдіяльності людини і суспільства, і, як такий, його можна віднайти й показати. Поняття ментальності в суспільствознавчі науки прийшло як розгортання уявлень про “психологію” суспільного індивіда, “психологію епохи”, “психологію нації”. Хоча в цих уявленнях йшлося не про “чистий” психологізм, не про підміну соціальних й економічних мотивацій психологічними, а про різноманітні *культурні основи* соціальних, економічних, правових відносин, які яскраво віддзеркалювали співвідношення індивідуального і загального в суспільному житті й людській самосвідомості. «Зрозумівши культуру як систему взаємозв'язків індивіда та його суспільства, ми маємо ключ до ментальності нації і епохи» [1, 22]. В останні роки проблематика ментального отримала достатньо широке розповсюдження у політичній та повсякденній мовах, у матеріалах мас-медіа, у художній, публіцистичній та науковій літературі.

Паралельно з початком формування в останню чверть XIX ст. так званої “суб’єктивної концепції нації”, яка вважається найбільш повною й до сьогодні [2], ментальний феномен в національно-культурному аспекті стали показувати, посиляючись на розмаїття проявів форм суспільного існування певного народу. Теорії “духу народу” (Дж.Віко, І.Кант, Й.-Г.Фіхте, Ф.Шеллінг, Г.Гегель, А.Джентілі, П.Манчині, Ж.Де-Местр, Ф.Пізо, А.Хомяков, П.Чаадаєв, М.Данілевський, М.Костомаров, П.Куліш, М.Грушевський і інші), різноманітні концепції психологічного обґрунтування засад життєдіяльності націй (Г.Штейнгаль, М.Лацарус, Г.Лебон, А.Фульє, В.Вундт, Г.Шпет, Е.Ренан, М.Кареев й інші), спеціальні дослідження мовної свідомості [3, 86] тощо – всі вони здійснювали пошук тих чи інших культурно-історичних складових національного буття, через які, врешті-решт, постає феномен національної ментальності, – яка спочатку актуалізується у самосвідомості народу, а потім втілюється у матеріальні й духовні процеси його життєдіяльності.

Історія ментальності зосереджує свою увагу на константах, основних уявленнях людей, закладених в їх свідомості мовою, соціальним спілкуванням, релігією, культурою. Автономність ментальності при цьому є такою сильною, що в ній приживаються лише ті моделі та стереотипи мислення, поведінки, ідеології, які співзвучні її формам колективного й індивідуального світобачення та світовідчуття, що устоялися.

Такими культурно-історичними константами-складовими національного буття, за якими “ховається” ментальний феномен, з якими національна ментальність є щільно пов’язаною, називають: національна (етнічна) психологія, національний характер, народна пам’ять, національна мрія, національна ідея, національний інтерес, національна міфологія, національна свідомість (самосвідомість), національний інтелект тощо. Загальним у цих феноменах-складових є те, що ними фіксується своєрідність певного суспільства, певного народу, ними акумулюються особливості національної історії, економічного устрою, специфіка географічного середовища, соціального й культурного розвитку. При цьому поняття “ментальність” (менталітет) є більш широким, ніж названі в перерахуванні [4, 27-31].

У цій цілісній системі національної культури життя (як космічне начало) має втілення – існування кожної конкретної людини, яке через унікальну “душу” певної культури отримує своєрідність формоутворень феноменального світу культури, а також специфіку світовідчуття та світосприймання окремої особистості. По суті, йдеться про менталітет нації, що обумовлює неповторність її світобачення, а отже і життєдіяльності. У пошуках тих чи інших дефініцій нації ніколи не слід забувати, що нація – перш за усе, особлива форма життєдіяльності людей.

Ментальність постає цілісним феноменом, який комплексно відображає рівень цивілізованості народу, особливості його духовності, світосприйняття, віддзеркалює ступень інтелектуального розвитку суспільства як соціальний індикатор його стану. Ментальний феномен узагальнює складові та якісні характеристики різних соціальних суб’єктів – окремих індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому, виступає певною інтелектуально-духовною характеристикою суспільства (народу, нації) та його членів як національних “суспільних суб’єктів”.

Ментальність постає поняттям для опису соціально-психологічних явищ – світогляду та поведінки – суспільного індивіда. Про “ментальність” йдеться, коли мається на увазі, що представники певної спільноти, зокрема, народу, мають певну спільність у своїх світоглядах та в своїй поведінці, в яких можна виявити закономірності, пов'язані з цією спільністю їх світоглядних позицій та поведінкових засад [1, 110]. Описуючи світогляд та поведінку (менталітет) довільно взятого окремого індивіда, можна робити висновки про ментальність цілої спільноти індивідів, і навпаки. Ментальний світ окремих індивідів є підставою для аналізу їх сукупної діяльності в аспекті масового явища ментальності.

Ментальність – це поняття для визначення структури й рівнів мислення; сформована система елементів світосприйняття, яка зумовлює відповідні механізми поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільнот та індивідів, включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих й підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення, які визначають здатність цих спільнот та індивідів до адекватного сприйняття чи дії [5, 212]. Ментальність формується як результат традицій, культури, соціального середовища життєдіяльності людини. Вона й сама їх формує, виступаючи їх неявним (й наявним) джерелом, фіксуючи сталу структуру внутрішнього світу людини щодо сприйняття нею конкретних суспільних ситуацій та оточуючої її реальності в цілому.

В цілому, ментальність – це загальна для соціально-політичної або етнічної спільноти людей сукупність характеристик поведінки та мислення, за допомогою яких можна оцінювати та прогнозувати соціальні реакції людей на певні події в конкретній країні або групі країн.

Ментальність нації (етносу) – стрижневий елемент національної свідомості й самосвідомості. Він є алгоритмічним компонентом розуму. Він виявляється в умінні вибирати (відбирати, перебирати) дані, внаслідок чого народжується знання (розуміння, сприйняття). Він є здатністю нації робити вибір у найширшому сенсі слова: вибір між добром і злом, вибір своєї еліти (політичної, ділової, інтелектуальної, духовної), вибір типу державного устрою, видів соціально-економічної діяльності, способу життя тощо. Народ, як і окрема особистість, у своєму житті керується інтелектом, бажаннями, потребами, інтересами, почуттями, вигодами – тлом яких виступає ментальний феномен. Завдяки йому соціальна дійсність постає не як хаотичний історичний процес, а як наслідок доцільної суспільної діяльності з подолання соціальної змістовної невизначеності й ентропії.

Більш детально про перераховані вище культурно-історичні складові національного буття й ментальності.

Поняття національної ментальності щільно пов'язана із таким терміном соціальних наук як “*етнічна психологія*”.

Головним чином цей термін вживається у двох значеннях: а) для визначення особливостей психологічного (психокультурного) життя народу, його типологічних угруповань (типологічних сімей, історико-цивілізаційних спільностей, мовно-культурних спорідненостей, геополітичних груп, расово-географічних типів та інше) та його індивідуальних представників; б) для позначення кола питань, проблем, що мають вивчати соціально-політичні науки (соціологія, соціальна психологія, етнологія, політична географія, соціальна історія та інше) в галузі психології народу, його угруповань та індивідуальних представників [6, 39]. В обох випадках йдеться про одне й те саме реальне явище – про психологічне навантаження та психокультурну діяльність конкретної нації в різних сферах суспільного життя народу. Виникнувши в середині XIX ст. (Л.Морган, Ч.Дарвін, Д.Гекслі та ін.), етнічна психологія спершу вивчала суто психо-культурний тип первісної людини, з другої половини XIX ст. вона почала вивчати проблеми духовної творчості певного народу в різних її проявах – господарство, духовна культура, побут, фольклор, наука, сімейно-шлюбні відносини, специфіка форм права та державно-громадського устрою тощо (Л.Морган, Е.Тейлор, М.Максимович, Ф.Енгельс, В.Зомбарт, М.Ковалевський, І.Франко, П.Чубинський й інші). У 30-х рр. XX ст. вперше складається єдина, концептуально цілісна школа етнопсихологічних досліджень, у США, на чолі із А.Кардинером (Р.Лінтон, А.Халоуелл, Р.Бенедикт й інші). З цього часу основний концептуальний акцент в етнопсихологічних дослідженнях робиться на культурно-психологічні особливості індивідуально-групових представників різних народів, розповсюджуючи потім висновки “на екран” всього цього народу (індивідуальна психологія, відображена на екрані цілого народу).

Як об'єктивний духовно-культурологічний феномен етнічна психологія виявляє себе в тих чи інших соціально-психологічних якостях, психокультурних укладах та нормах життя

народу, його психоетнічних та соціопобутових орієнтаціях, а також звичаях та традиціях психоспецифічної забарвленості. Психічне життя різних націй має бути різним, воно не може бути “однаковим”, певна річ існує етнопсихологічна диференціація “мрій та дій” різних народів. Починаючи з 40-50-х рр. XX ст. ряд дослідників Заходу (Л.Снайдер, А.Мартіні, Г.Момзен, А.Козінг, І.Ганземса та інші) порушили питання про виявлення особливостей соціопсихічного життя національних суспільств сучасності, народів країн світу. Це завдання науки є актуальним і стосовно нинішньої України.

Близьким терміну “етнічна психологія” є поняття “*національна психологія*”, а також ці два поняття щільно, і не раз, перетинаються із поняттям “національний характер”.

Національна психологія – це «комплекс взаємопов’язаних та взаємообумовлених рис і якостей національного характеру, почуттів, темпераменту, національних потреб та інтересів, ціннісних орієнтацій і національних стереотипів та інші, що формуються під впливом специфічних матеріальних умов життя, побуту, класових і етносоціальних відносин, екологічного середовища, яке оточує націю» [6, 102]. Уже давно доведено наукою та суспільною практикою існування відносно стійких рис психології у різних націй, які ще умовно іменують психічним складом. Національна психологія (або психічний склад нації) стає зрозумілою, коли нації вивчаються через порівняння конкретних явищ культури, соціально-економічного життя, побуту, традицій тощо, внаслідок чого національна самобутність виявляється як визначення специфічних комбінацій тих чи інших, властивих всім націям загальнолюдських рис, принципів, якостей. Посеред основних чинників, що формують національну психологію, при цьому називають: геопсихічні (вплив природних умов, тобто географічні, геокліматичні параметри існування нації), расові, соціально-історичні, соціопсихологічні (зокрема, соціально-демографічні фактори) та культурно-морфологічні.

Визначення ментальності має впливати з *осмислення природного середовища проживання етносу*, тобто клімату, ландшафту, розмірів території, особливостей ґрунтів, фауни, флори і таке інше, що зумовлює пізнавальні процеси, стереотипи поведінки людей, форми суспільної свідомості. Зокрема, Н.Коломінський і А.Львовичкіна стверджують, що «український менталітет – це результат відображення специфіки взаємодії українців з природними та геокліматичними умовами існування і співіснування, що склалися історично» [7, 65]. Природні умови середовища проживання доповнюються соціокультурними факторами історичного існування нації. В.Огірчук вважає ментальність «інтегральною характеристикою психічного життя людей певного етносу, котра визначає своєрідність бачення цими людьми навколишньої дійсності та зумовлює специфіку форм реагування й поведінки» [8, 180].

Щільно пов’язаною з національною психологією є *мова*. “Теорії Сепіра–Уорфа” доводять, що мови відрізняються не тільки тим, як будуються речення, але й тим, як поділяється світ на елементи, що є матеріалом для побудови речення. Залежність психічної, розумової та практичної діяльності людей від мови розуміється як залежність мислення, світогляду і поведінки людей від прийнятих форм слововживання, від природи і характеру мови, якою вони висловлюють свої думки і почуття (в тому числі й у сфері соціально-економічній). Мови – це глибоко відмінні системи прийомів мислення, руху національної думки. Оскільки в мові відображається національна психологія мислення, то саме через мову можна проникнути в глибинні риси національної ментальності. Висловлюючи певну думку, людина користується словами несвідомо, “автоматичність” такого користування мовою виступає як особлива форма проявлення сутності нації. Думка людини, висловлена рідною мовою, виявляється логічнішою, глибшою, ніж її висловлювання з допомогою словника і форм чужої мови. Рідна мова закладена в людині генетично, мова є національним генетичним кодом.

Щодо національного характеру. *Національний характер* – це спосіб світовідчужування, притаманний національній спільноті. Він виявляється передусім у сукупності соціально-психологічних рис (установок, стереотипів поведінки), які репрезентують ціннісні відношення до світу, традиції, звичаї, принципи життєдіяльності даного народу. Відзначаючись цілісністю, національний характер є водночас динамічним утворенням, в якому взаємодіють певні тенденції, часто неоднозначні, вони нерідко продукують достатньо строкату й суперечливу єдність. Спираючись на поняття національного характеру, про англійців, наприклад, кажуть, що вони «люди спокійного розуму» (Х.Ортега-і-Гассет) [9]. А М.Гоголь – у статті з історії України – описуючи національний характер українського народу, пише: в ньому «дивовижно

зіштовхнулись дві протилежні частини світу, дві різнохарактерні стихії: європейська обережність та азійська безтурботність, простодушність та хитрість, сильне діяльне начало та превеликі лінощі й млість, потяг до розвитку й вдосконалення – і між тим намагання здаватися таким, що зневажає досконалість» [10].

Національний характер – це елемент національної психології, що є сукупністю стійких психологічних особливостей людей, які складаються і проявляються в їх діяльності та спілкуванні, обумовлюючи типові для них способи поведінки. Національний характер включає в себе національні почуття, певні погляди та уявлення, смаки і звички, риси характеру, повір'я та забобони, і обов'язково – певні засади, що відтворюють принципи та механізми життєдіяльності людей. Всі ці компоненти національного характеру складаються у народів протягом значного історичного розвитку. «Національний характер є специфічним поєднанням загальнолюдських рис з конкретними історичними та соціально-економічними умовами існування нації» [7, 60]. Національний характер накладає суттєвий відбиток на психічне «обличчя» представників того чи іншого етносу, має значний вплив на долю народу.

Належачи до різних націй, люди різних націй по-різному думають, по-різному почувають, по-різному реагують на ти чи інші явища, по-різному діють (тобто проявляють себе як активну істоту в світі й у суспільстві). Феномен національного характеру належить до суспільно-культурної сфери, він тотожний із своєрідним способом життя, комплексом культурних вартостей, правилами поведінки та системою інституцій, які притаманні даному народу. Після того, як національний характер встиг скристалізуватися, він звичайно виявляє чималу стабільність. Наприклад, виходячи із уявлень про стабільні риси українського національного характеру, існує точка зору, що в українців сильний індивідуальний й соціальний інстинкт до самопіднесення і малий – до підпорядкування. І звідси походить наш індивідуалізм (а у росіян – навпаки) [11].

Національний характер – «це спосіб світовідчуження, притаманний національній спільноті; він виявляється передусім у сукупності соціально-психологічних рис (установок, стереотипів поведінки), котрі репрезентують ціннісні відношення до світу, в культурі, традиціях, звичаях, обрядах даного народу. Акумуляючи усталені риси національного світовідчуження, національний характер не залишається чимось абсолютно незмінним» [6, 112].

Національний характер – це «елемент національної психології, що є сукупністю стійких психологічних особливостей, „націоналів“, які складаються і проявляються в діяльності та спілкуванні людей, обумовлюючи типові для них способи поведінки. Включає в себе національні почуття, подекуди неусвідомлені, погляди та уявлення, смаки і звички, риси характеру, повір'я та забобони. Вони складаються у народів протягом значного історичного розвитку» [6, 113]. Значна кількість вчених, що працюють в галузі націоналістики, визначають націю як «сукупність людей, пов'язаних спільністю характеру на ґрунті спільності долі». Належачи до різних націй, люди різних націй по-різному думають, по-різному почувають, по-різному реагують на ти чи інші явища. Національний характер є "згустком" національної історії. Згідно з І.Лисяк-Рудницьким, національний характер як явище належить до суспільно-культурної сфери; він тотожний із своєрідним способом життя, комплексом культурних вартостей, правилами поведінки та системою інституцій, які притаманні даному народу; після того як кристалізується, він звичайно виявляє чималу стабільність.

Отже, поняття національного характеру є органічною складовою ментального феномену. Як і ментальність, національний характер розкривається через узагальнену духовно-психологічну орієнтацію певної національної суспільної спільноти, яка інтегрує потік індивідуальних вражень, уявлень у цілісне світосприйняття, світобачення. Як і ментальність, він характеризує поведінку суспільства, окремого індивіда, органічно включаючи їх специфічну суб'єктивність в об'єктивний історичний процес. Тому при розгляді економічної ментальності нашої країни нами часто буде здійснюватися екскурс до відомих висловлювань та напрацювань вітчизняних й зарубіжних авторів щодо особливостей українського національного характеру, а також робитися власний аналіз та висновки з приводу його «економічної» складової.

«Етнічна психологія», «національна психологія», «національний характер», – якщо феномен національної ментальності аналізувати через них, – як правило, співвідносяться із таким поняттям, що використовується соціальною думкою, як «національні архетипи» [6, 114].

Національні архетипи – поняття, що характеризують внутрішню логіку розвитку соціокультурних явищ та виступають показниками фундаментальності результатів економічного, соціального і культурного процесу національних культур. Феномен архетипу – це погляд на існування людини як на процес перетворення модусів людської присутності у світі в певні форми усвідомленого буття, на певні соціальні конструкції матерії та ідей, на вітальну мережу переплетення матеріального та ідеального.

Національні архетипи – це не стільки “духовні гени” чи “культурні коефіцієнти” нації; вони є певними моделями, алгоритмами, пресупозиціями, комплексами образів і таке інше, що структурно утворюють певні прототипи (мислення, почувань, світоглядних орієнтирів, *діяльності*; діяльність виділена, бо саме вона, господарська, економічна діяльність, нас цікавить передусім). Вони асоціюють особливе методологічне бачення, їх реконструкція може набувати актуального значення й допомагати оцінювати ті чи інші культурні й суспільні процеси або їх суб'єктів як специфічно національні феномени. А це, у свою чергу, надає можливість вивчати питання розкриття змістовних характеристик національної ментальності.

Окремо, вважаємо, слід зауважити щодо *національної ідеї*. Економічна ментальність, що є предметом даного дослідження, безперечно, прослідковується в “духові” національної ідеї, “задіяна” в механізмах її реалізації.

Посилаючись на Е.Дюркгейма, можна сказати, що національна ідея як стійке колективне уявлення, раз виникнувши (а виникає вона тоді, коли нація виникає із етносу), має потужну силу історичної інерції та соціально- й індивідуально-психологічної зарядженості, а згідно закону соціалізації відтворюється новими поколіннями.

Зміст української національної ідеї, що викладений Д.Донцовим в його праці “Націоналізм”, сформульований таким чином: «Україна мусить витворити себе супроти як зовнішніх, так і внутрішніх сил, що сковують її енергію... і надихнути таку спільну форму господарства, що піднесла б потрібно видатність моральних і фізичних сил України порівняно з її теперішнім станом» [12].

Показово, що в формулюванні національної ідеї, хоча й опосередковано, центральним стрижнем постає феномен ментального, до того ж в аспекті господарської активності. Так само формулювання національної ідеї, як вони були сформульовані президентами України за часів незалежності, звучить поняття “ментальність”.

За часів новітньої історії України варіант тлумачення національної ідеї, що був запропонований Президентом Л.Кучмою в доповіді “Шляхом радикальних економічних реформ” (у жовтні 1994 р.), є таким: «Наша мета – утвердження в Україні демократичного, соціально відповідального солідарного суспільства, що ґрунтується на історичних традиціях, на менталітеті нашого народу, на напрацьованих сучасною цивілізацією загальнолюдських цінностях, суспільства, що поступово позбавлятиметься традиційно класово-формаційних ознак, органічно поєднуюватиме в собі працю, талант та капітал громадян, де кожен громадянин зможе реалізувати повною мірою свої здібності як особистості, суспільства, яке на ділі забезпечуватиме права та свободи кожної особи».

В цьому формулюванні визначення національної ідеї здійснюється в аспекті певних міфологем культури в їх історичному розвитку, що спрямований на досягнення світового рівня та відповідного способу життєдіяльності (зокрема, й в аспекті економічної ментальності). Актуальною українська національна ідея в наш час буде тоді, коли в ній буде йти мова про побудову в країні сучасної постіндустріальної цивілізації (з урахуванням історичних цінностей та ідейної спадщини українського народу).

Характерною властивістю американської національної мрії (як втілення національної ідеї) виступає свобода, індивідуалізм, добробут, прагнення до успіху й самоствердження, соціальна динаміка. А як слід трактувати українську національну мрію? Чи то традиційність, соборність, самобутність, патріотизм, набожність, ірраціоналізм, індивідуалізм, анархізм тощо – чи то в плані відкритості українського менталітету до засвоєння європейських ліберальних соціальних інститутів, від яких Україна була насильно відлучена кілька століть тому – чи то в розумінні України як пограниччя між Сходом і Заходом, що має виконати свою історичну місію синтезу найпередовіших досягнень обох цивілізацій? Проте, за будь-яких варіантів, складовими української національної ідеї неодмінно мають бути політичний плюралізм, економічний лібералізм та культурний атономізм, інакше кажучи, сучасні форми ментальності в цілому та економічної ментальності зокрема.

Отже, кожна нація має те, що називають ментальною структурою нації [6]. Це – внутрішня організація нації, що є підвалиною цілісності нації, завдяки чому народом усвідомлюється власна історико-генетична єдність, те, що визначає його як особистість і формулюється перш за все у висловленнях “я – француз”, “я – українець” (на рівні житейських узагальнень уявлення про особливості національної ментальності часто формулюються як “легковажний француз”, “педантичний німець”, “чопорний англієць”, “усміхнений японець”). Провідні елементи організації нації як цілісності з’явилися у сиву давнину (про це свідчать, наприклад, вже трактати Цезаря “Нрави галлів” і “Нрави германців”, де є спроба зробити висновки про особливості не тільки їх побуту, а й характерів, Геродота, Ксенофонта, Плутарха, Стратона, Гіппократа).

Україна як нація, історія якої розпочинається у найдавніші часи світової історії, має специфічну, притаманну саме їй ментальну структуру. Ментальність відбиває специфіку трансісторичних проблем народу та відповідних ідей і думок щодо їх вирішення. Вона орієнтує людей на те, що треба любити, чого уникати, що є найбільшою цінністю, а що має негативну суть, тобто показує ставлення народу до світу і до життя, має світоглядно-практичний характер.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проблеми теорії ментальності / Ін-т філософії НАНУ. – К.: Наукова думка, 2006.
2. Див.: Борковський О.В. Вступ до націології. – К., 1998; Нельга О. Теорія етносу. – К., 1997; Андресюк Б. Зважати на самобутні риси народу // Політ. думка. – 1994. – 2. – 31-39.
3. Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – К.: Парапан, 2003.
4. Гримич М. Два виміри національного характеру // Наука і суспільство. – 1991. – № 8.
5. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. – К.-Львів, 2002.
6. Мала енциклопедія етнодержавництва / Відп. ред. Римаренко Ю.І. – К., 1996.
7. Коломінський Н.Л., Львовичкіна А.М. Етнопсихологія українців // Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи: Г.В.Щокін, М.В.Попович, М.С.Кармазіна та ін.: За заг. ред. Г.В.Щокіна, М.Ф.Головатого. – К.: МАУП, 2000.
8. Огірчук В.Г. Традиції та інновації у формуванні українського менталітету // Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б.В.Попова. – К.: Товариство “Знання”, КОО, 1998.
9. Овчинников В.В. Корни дуба: Впечатления и размышления об Англии и англичанах. – М., 1980.
10. Цит. за: Воропай О. Звичаї українського народу. – Т. 1. – К., 1991. – С. 67.
11. Див.: Андресюк Б. Зважати на самобутні риси народу // Політ. думка. – 1994. – № 2; Боплан Г.С. Опис України. – Львів, 1990; Жмыр В.Ф. На пути к себе. История становления украинского национального сознания. – К., 1995; Касьянова К. О русском национальном характере. – М., 1995.
12. Донцов Д. Націоналізм. – Лондон; Торонто, 1996.